

ULRICH HERBERT: *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Berlin—Bonn 1985.

Problematyce przymusowej siły roboczej w Trzeciej Rzeszy poświęcono już kilkanaście opracowań książkowych¹, dwa obszerne wydawnictwa źródłowe², kilka tomów wspomnień³ oraz kilkadziesiąt drobniejszych rozpraw i artykułów⁴. Przy tak dużej liczbie publikacji istniało dość powszechne przekonanie, że do tej problematyki nic już istotnego nie będzie można dodać. Błędności takiego mniemania dowodzi wydana, obszerna książka Ulricha Herberta traktująca o cudzoziemskiej sile roboczej w niemieckiej gospodarce nie tylko podczas drugiej wojny światowej, jak to zapowiada tytuł, ale także i w pierwszej wojnie światowej oraz w międzywojennym dwudziestolecu. Wprawdzie rozważania dotyczące okresu sprzed 1 września 1939 r. mają charakter skrótowy i stanowią w zasadzie szersze wprowadzenie do zasadniczego, określonego w tytule tematu, ale i one przynoszą sporą ilość nie znanych dotychczas informacji, między innymi dotyczących przymusowego ożrakovania w latach 1916-1918 w niektórych miejscowościach polskich robotników oraz innych jeszcze metod bezwzględnie ich traktowania i dyskryminowania, których wachlarz znacznie rozszerzył i zbrutalizował w okresie 1939-1945 władze hitlerowskie.

O wiele większą liczbę nie znajdujących się jeszcze w obiegu naukowym informacji oraz nowych przemyśleń przynosi zasadnicza część pracy obejmująca zakresem chronologicznym drugą wojnę światową. Odnoszą się one do położenia i walki zmuszonych do pracy w Rzeszy około 500 tys. internowanych włoskich żołnierzy, różnic w poglądach naczelnych władz hitlerowskich w sprawie zatrudnienia w niemieckiej gospodarce cudzoziemskiej siły roboczej, karygodnych poczynań oddziałów „ochrony przedsiębiorstwa” (*Werkschutz*) i niektórych hitlerowskich organizacji wobec zagranicznych robotników, oraz nielegalnego („czarnego”) rynku towarowego i udziału w nim pracowników pochodzących z okupowanych państw. W zakresie tych zagadnień omawiana rozprawa Herberta rozszerza w sposób istotny dotychczasową o nich wiedzę. To osiągnięcie badawcze zawdzięcza autor przede wszystkim możliwości wykorzystania także zasobów lokalnych archiwów w RFN, często nie dostępnych dla badaczy zagranicznych.

Dodatkowy walor recenzowanej książki stanowi zamieszczenie w niej sporej liczby dobrze opracowanych pod względem metodycznym tabel statystycznych, ułat-

¹ M. in. J. H. E. Fried, *The exploitation of foreign labor by Germany*. Montreal 1945; Cz. Łuczak, *Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej*. Poznań 1974; F. Mainuš, *Totální nasazení. Čest na pracích v Německu 1939-1945*. Brno 1970; H. Pfahlmann, *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945*. Darmstadt 1968; F. Połomski, *Aspekty rasowe w postępowaniu z robotnikami przymusowymi i jeńcami wojennymi III Rzeszy (1939-1945)*. Wrocław 1976; E. Seeber, *Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft*. Berlin 1964.

² *Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hitlerowskim 1939-1945*. Wybór źródeł i opracowanie A. Konieczny, H. Szurgacz. *Documenta Occupationis* t. X. Poznań 1976; *Polozenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy*. Wybór źródeł i opracowanie Cz. Łuczak. *Documenta Occupationis* t. IX. Poznań 1975.

³ M. in. *Przemoc, poniżenie, poniewierka. Wspomnienia z przymusowych robót rolnych 1939-1945*. Wybrał, opracował i wstępem opatrzył Ludwik Staszyński. Warszawa 1967; *Z literą P*. Poznań 1976.

⁴ Do najwartościowszych z nich należą: A. Konieczny, *Rola hitlerowskiego aparatu represyjnego w akcji eksterminacyjnej zagranicznych robotników przymusowych*. W: *Praca przymusowa w Trzeciej Rzeszy w latach II wojny światowej*. Olsztyn 1979, ss. 11-28; Ch. U. Schminck-Gustavus, *Zwangsarbeitsrecht und Faschismus. Zur „Polenpolitik“ im Dritten Reich*. *Kritische Justiz*, cz. I, z. 1, 1980, ss. 1-27.

wiąjących zrozumienie niektórych analizowanych przez autora procesów ekonomicznych. Żałować tylko należy, że treść znacznej części tych tabel oraz podawanych w tekście przykładów koncentruje się jedynie pod względem terytorialnym na Nadrenii i Westfalii.

Autorowi recenzowanej publikacji udało się wydobyć ze źródeł także nowe informacje wskazujące na brutalne obchodzenie się przez pracodawców z zatrudnionymi u nich Polakami.

Interesujące są wywody Herberta na temat ruchu oporu wśród radzieckich robotników i jeńców wojennych w Rzeszy. Natomiast pominął on całkowicie walkę prowadzoną w Niemczech przeciw politycznemu, narodowościowemu, ekonomicznemu i społecznemu uciskowi przez robotników innych narodowości, przede wszystkim Polaków, Francuzów, Serbów i Czechów.

W dotychczasowej literaturze naukowej traktującej o cudzoziemskiej, przymusowej sile roboczej w Trzeciej Rzeszy zgodnie podkreśla się, że pierwsi zrekrutowani przy pomocy siły polscy robotnicy znaleźli się w Niemczech po rozpoczęciu działań wojennych. W rzeczywistości zaś status robotnika przymusowego narzucono Polakom już kilka miesięcy wcześniej. Mianowicie władze hitlerowskie objęły przymusem pracy od 4 do 5 tys. polskich obywateli, którzy nielegalnie przekroczyli po 15 kwietnia 1939 r., to jest po dacie przerwania przez Polskę legalnej emigracji sezonowej, granicę do Niemiec dla znalezienia tam zatrudnienia. Wszystkie te osoby na mocy zarządzenia Himmlera z dnia 21 kwietnia 1939 r. zaopatrzone w odpowiednie niemieckie dokumenty i skierowano do pracy w rolnictwie. Od tego momentu nie zezwolono im na powrót do kraju ani też na kontaktowanie się z polskimi placówkami dyplomatycznymi. Stali się więc oni w ten sposób pierwszymi polskimi robotnikami przymusowymi w Trzeciej Rzeszy⁵.

Część omawianych przez Herberta zagadnień mogłaby ulec rozszerzeniu i pogłębieniu w przypadku wykorzystania odpowiednich opracowań polskich, radzieckich i jugosłowiańskich. Ich uwzględnieniu stanęła na przeszkodzie bariera językowa, co autor uczciwie przyznaje.

Monografia Ulricha Herberta o robotnikach cudzoziemskich w Trzeciej Rzeszy należy do najciekawszych i najwartościowszych publikacji traktujących o tym ważnym zagadnieniu wzbudzającym ze względu na rozmiary i strukturę narodowościową zatrudnienia obcej siły roboczej w Niemczech zainteresowanie wśród historyków wielu państw.

Czesław Łuczak

Frontabschnitt Hochschule. Die Giessener Universität im Nationalsozialismus. Giessen 1982, ss. 239.

Dotąd z reguły krytycznie pisałem o pracach, poświęconych uniwersytetowi w Trzeciej Rzeszy i postawom jego profesorów, a publikowanych w Republice Federalnej Niemiec. Irytowały one i wprowadzały w błąd subiektywizmem w pojmo-

⁵ Archiwum Akt Nowych — Komenda Główna Policji Państwowej nr 246, s. 3 z 6 IV 1939; Ministerstwo Spraw Zagranicznych nr 971, s. 159, 1939 r.; nr 11609, s. 46 z 11 IV 1939, s. 172 z 10 VIII 1939; J. August, *Die Entwicklung des Arbeitsmarktes in Deutschland in den 30er Jahren und der Masseninsatz ausländischer Arbeitskräfte während des Zweiten Weltkrieges. Das Fallbeispiel der polnischen zivilen Arbeitskräfte und Kriegsgefangenen.* Archiv für Sozialgeschichte, XXV, 1984, ss. 305 - 313.